

Ярослава Верменич

**КОНЦЕПТ РЕГІОНАЛІЗМУ
У СУЧАСНІЙ
ТЕРМІНОПРАКТИЦІ**

Термінологічні системи у соціогуманітаристиці допускають полізначність і поліфонію. Як правило, смислове навантаження категорій і понять підвладне викликам часу значно більшою мірою, ніж формат лексем. Динамізм і непередбачуваність сучасного світу змушують дослідників постійно коригувати не лише концептуальні моделі й пояснювальні схеми, але й методологічні підходи. Утім, сам науковий глосарій змінюється нечасто і не надто кардинально. Новий зміст доволі довго живе у старих «оболонках», аж поки черговий інформаційний вибух чи пізнавальний «поворот» не покличе до життя нові або бодай оновлені дефініції.

Засновник німецької школи «історії понять» (*Begriffsgeschichte*) Р.Козеллек бачив головну небезпеку у термінотворенні на зламах епох у тому, що один і той самий зміст може передаватися різними термінами, і саме цим обумовлював необхідність системи термінологічного контролю¹. Реальною за умов глобалізації виявилася інша небезпека – оскільки для передачі калейдоскопічних суспільних змін «не вистачало» усталених понять, в один і той самий термін зазвичай вкладаються різні смисли.

З цього погляду категорія «регіоналізм» може вважатися своєрідним еталоном консерватизму форми, що, наповнюючись час від часу новими смислами, зберігає вірність традиціям класичного слововжитку. У її неймовірно широкому застосуванні можна водночас простежувати майже неозорі діапазони можливостей позначення одним поняттям різнопланових сутностей і навіть взаємовиключних явищ.

Справді, поняттям «регіоналізм» сьогодні охоплюються і транснаціоналізм, пов'язаний із розмиванням державних кордонів, і регіоналізація, покликана до життя їх відновленням після тривалого небуття. Використання одного й того самого терміна на означення і явищ, які протікають на внутрідержавному рівні, і процесів, що вийшли на наддержавний рівень, здатне «збивати

---

¹ Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах и историческом развитии понятий // История понятий, история дискурса, история метафор. Сб. статей. – Москва, 2010. – С. 27.

з пантелику», зазначає відомий знавець європейського регіоналізму М.Кітінг².

Незвичайна доля поняття «регіоналізм», яке не просто «воскресло» з тривалого небуття, але з небаченою швидкістю опанувало простір «між» і «над» кордонами, здатна вразити будь-чию уяву. Адже ще чверть століття тому навіть у своїй внутрідержавній іпостасі цей термін не потрапляв у радянські енциклопедії й словники, розраховані на масовий попит. Принаймні у російському Великому енциклопедичному словнику (1998) фігурує лише один регіоналізм – течія в американському живописі 30-х рр. ХХ ст. Взагалі поняття «регіон», хоч і було заглиблене у давньоримські часи (від лат. *regere* – управляти), надто важко пробивало собі шлях і у побутові, і у наукові дискурси і зазвичай «ховалося в тіні» національних держав. «Достатньо аморфну» концепцію регіону британський соціолог Ендрю Томпсон порівнював з хамелеоном³.

Сьогоднішній бум навколо вживання поняття «регіоналізм» легко пояснити інтенсивністю взаємодій на різних рівнях, серед яких регіональний парадоксальним чином увібрав у себе макро-, мезо- й мікропроцеси, феномени просторовізації й територіалізації, ставши символом, якщо використовувати формулу Р.Робертсона, «взаємопроникнення універсалізації партикуляризму й партикуляризації універсалізму»⁴.

У одних дослідників явища регіоналізму асоціюються майже виключно з позитивними конотаціями, бо розширюють простір децентралізації й створюють передумови самоорганізації на мезорівні, реально наближеному до потреб людини. Інші фокусують увагу на небезпеці відцентрових процесів, стимульованих регіоналізмом. Дехто, як, приміром, англійський політолог Д.Кумбс, схильний на цій підставі взагалі заперечувати конструктивний потенціал регіоналізму як політичної доктрини, бо, мовляв, чого варта дефініція, базована на нерозрізненні децентралізації як владної стратегії та сепаратизму як джерела загроз і засобу геополітичної інженерії?⁵

² *Китинг М.* Новый регионализм как возможность. Территориальное пространство в эпоху глобализации // Россия в глобальной политике. – 2008. – Т.6. – № 4. – С. 143-146.

³ *Томпсон Е.* Регионы, регионализация и регионализм у современной Европы // Глобализация. Регионализация. Региональная политика. Хрестоматия с современной зарубежной социологии регионов. – Луганськ, 2002. – С. 96.

⁴ *Robertson R.* Globalization: social theory and global culture. – London, 1992. – P.100.

⁵ *National identities: the Constitution of the United Kingdom* edited by Bernard Crick. – Oxford, 1991. – P. 148.

Такі міркування легко зрозуміти, але важче їх поділити. Тенденція до полісемантичності термінів – прикметна ознака нашого часу, а від принципів діалектичної «єдності протилежностей» серйозна наука ніколи не відмовлялася. Справді, розмаїття суспільних явищ, які прийнято вкладати в поняття «регіоналізм», здатне насторожувати. Ним позначають і принцип територіальної організації держави, і культурну специфічність регіонів, і рух за етнічні права, і сепаратистські прояви, і різні параметри транскордонного співробітництва. Попри свою розмитість термін «регіоналізм» не втрачає своєї когнітивної вартості, адже сфера його застосування не звужується, а, навпаки, розширюється. А отже, соціогумантарії мають дбати не стільки про вибір зручної для власних дослідницьких завдань іпостасі регіоналізму, скільки про уведення різних варіантів цієї дефініції у певну систему. Вироблення системної теорії регіоналізму – справа часу і неабияких міждисциплінарних зусиль. Але будь-яке наближення до розв'язання цього масштабного завдання має сприяти глибинному розумінню тієї нової інституційної архітекτονіки, яка проходить випробування на європейському континенті і яка, сподіваємося, безпосередньо впливатиме і на вітчизняний економічний, політичний, культурний, інформаційний простір.

Дана стаття має на меті простеження етимології поняття «регіоналізм» на фоні еволюції уявлень про нього і відповідних теорій на протязі останнього століття. Цікаво проаналізувати, як геополітичні зміни на планеті змушували соціогумантаріїв до перегляду не лише часткових пояснювальних схем, але й концептуально-методологічних основ дослідження регіоналізму. Не менш корисно, на наш погляд, придивитися до того, як антропологічний, лінгвістичний, культурний, історичний та інші пізнавальні «повороти» поступово змінювали кут зору на простір і територію – як «рамку-вікно» для дослідження процесів, що прокладають шлях до концептуалізації «просторової науки».

Класичні теорії регіоналізму: проблеми становлення

Свої перші імпульси теорії регіоналізму дістали в ході Французької революції. Вони постали у вигляді своєрідного, ще не до кінця усвідомленого протесту проти індустріального капіталізму і централізаторських тенденцій у політиці. Первинне теоретичне обґрунтування регіоналістські ідеї дістали у працях П.-Ж.Прудона. Саме йому чи не першому вдалося передбачити майбутню кризу національних держав. А як засіб запобігання їй він пропонував автономізацію Старого світу, фіксацію культурних відмінностей та забезпечення їх юридичного закріплення.

Утім, упродовж усього XIX ст. ідеї автономізації національних держав лишалися на маргінесі суспільної свідомості. Національні ідеї

базувалися переважно на обоженні державної влади, а отже, і апології майже нічим не обмеженого централізму. Ідея регіоналізму набула реальних обрисів лише в кінці XIX ст., коли з нею почали пов'язувати рух за етнічні права. Паралельно у ряді європейських країн з'явилися політичні течії, що виступали проти домінування етатизму в політиці, за перегляд структури центр-периферійних відносин. Але навіть потрясіння Першої світової війни не похитнули централістські основи державності в Європі. Навпаки, як констатував один з перших теоретиків регіоналізму італійський соціолог Л.Стурцо, мілітаристське безумство, що охопило світ, спонукувало до імітації централізаторства в політиці, яка проклала шлях тоталітаризмові⁶.

І все ж саме на базі осмислення підсумків світової війни ідеї регіоналізму пробрили собі шлях у європейську політику. Теорія простору і його членування у першій половині XX ст. розроблялася переважно географами у геополітичному контексті. Пошук узагальнюючої методологічної категорії, здатної конкретизувати поняття простору, вівся паралельно німецькою (А.Геттнер) та російською (Л.Берг) географічними школами, але у першій він був успішнішим, оскільки спирався на антропоцентричний фундамент. З іменем А.Геттнера пов'язують обґрунтування хорологічної концепції, центральним контрапунктом якої виявилось поняття «територія» («простір»). В обстоюваному А.Геттнером хорологічному методі дослідження соціопросторових явищ акцент робився на територіальній диференціації – дослідженні закономірностей територіальних відмінностей, зв'язку явищ з місцем, територією, географічним простором. Л.Берг доповнив і модифікував хорологічну концепцію введенням хорономічного принципу, відповідно до якого ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи їх переміщатися у просторі або пристосовувати тип своєї господарської діяльності до природних умов, створюючи нові конвергентні форми⁷.

А.Геттнер обґрунтував поняття «просторової науки», предметом вивчення якої є «природа окремих індивідуальних земних просторів і місць». Запропонований вченим погляд на географію як хорологічну дисципліну, що вивчає простори і просторові взаємовідносини, був його відповіддю на різноголосицю в географії щодо її місця у загальній системі світової науки та інтегрального об'єкта географічних досліджень. Далеко не в усьому бездоганна, ця відповідь відкривала нові шляхи осмислення наболілої проблеми. За Геттнером, географія могла бути землезнавством (природничою наукою) і країнознавством (наукою про людину) водночас, але перевагу Геттнер віддавав країнознавству. Відмовившись від ідей К.Ріттера, Геттнер утверджував об'єк-

⁶ Стурцо Л. Тоталитарное государство // Политэкс (СПб). – 2011. – Т. 7. – № 3. – С. 5-20.

⁷ Берг Л.С. Номогенез. – Пгр., 1922. – С. 180-181.

тивне сприйняття простору: останній у нього виступав синонімом «території» (країни) і «місця» (місцевості). Книга Геттнера у 1930 р. була перекладена російською мовою⁸, але її невдовзі піддали в СРСР нищівній критиці і цим значною мірою заблокували розвиток хорологічних підходів.

У міжвоєнний час поняття «регіоналізм» з'явилося також в арсеналі економістів і соціологів. Уведене в науковий обіг у кінці 20-х рр. у працях школи регіональної соціології, створеної Х.Одемом і Р.Венсом для дослідження американського Півдня, воно вживалося у найширшому контексті – як явище суспільного життя, як проблема управління, як феномен регіональності. Але якогось прикметного, чітко визначеного змісту цей термін у той час не мав.

Взагалі поняття регіональності ні у політичному, ні у науковому дискурсі аж до середини ХХ ст. не привертало помітної уваги. Доіндустріальна й індустріальна стадії розвитку західної цивілізації просто не потребували цілісної концепції регіонального розвитку суспільства, а етнічні групи й регіональні спільноти, за нечастими винятками, ще не були настільки потужними, щоб надовго розхитати фундаменти національних держав або змінити їхню геополітичну конфігурацію. Лише у контексті «Третьої хвилі» (метафора Е.Тоффлера) з'явилися дві групи сил, які посягнули на підвалини усталеного світоустрою. Одна з них, за Тоффлером, намагалася перенести політичну владу нижче від національних держав до субнаціональних регіонів та груп. Інші сили прагнули перенести владу вище, від держав до транснаціональних агенцій та організацій⁹. І ті й інші брали на озброєння гасла регіоналізму. Надалі цей термін поволив еволюціонувати то у напрямі розширення змісту (ідеологія і стратегія, спрямована на використання переваг регіону), то у напрямі його звуження (з актуалізацією проблем захисту мови, культурних особливостей, довкілля тощо).

У контексті такого, переважно економічно-захисного, бачення проблеми регіоналізму у США відбулася в середині ХХ ст. первинна концептуалізація регіональної науки. Її пов'язують зі створеною А.Айзардом у Пенсильванії кафедрою регіональної науки. Виникла на її основі Асоціація регіональної науки (Філадельфія) у 1960 р. отримала міжнародний статус, об'єднавши навколо себе фахівців різного профілю – економістів, географів, архітекторів, соціологів, психологів. Пропонований нею погляд на регіон не стільки як на об'єкт впливу державної економічної й соціальної політики, скільки як на суб'єкт дії відкрив можливості створення й реалізації багатопільових програм регіонального розвитку, в основу яких були покла-

⁸ Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. – Ленинград-Москва, 1930.

⁹ Тоффлер Е. Третья волна. – К., 2000. – С. 277.

дені принципи довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами регіону. Застосування корпоративної моделі організаційно-економічної діяльності до регіону як соціально-територіального об'єкта довело свою перспективність і дало значну економію затрат за рахунок реалізації десятків соціальних проектів. На той час відповідні напрями наукових досліджень на Заході охоплювалися поняттями «теорія розміщення» (*theory of location*) і «теорія регіонального розвитку» (*theory of regional development*). Ані у сферу історії, ані у простір світової політики американські регіоналісти у той час не заглиблювалися.

Теоретико-методологічний фундамент для теорій регіоналізму був створений у Європі у контексті осмислення досвіду Другої світової війни. Його основою стала макроструктурна концепція С.Роккана і його школи, запропонована у 70-х рр. минулого століття. Теорія центр-периферійної полярності у їхньому баченні спиралася на розмежування моноцефальної та поліцефальної територіальних структур та двох типів периферійності – горизонтального (орієнтир: віддаленість) та вертикального (орієнтир: залежність)¹⁰. Концептуальна карта Європи, створена С.Рокканом, виявилася «відкритою моделлю», над її доповненням і вдосконаленням і до сьогодні працюють науковці у багатьох країнах¹¹.

Загалом 70-і роки виявилися етапними у переосмисленні відправного поняття «регіон». Саме у цей час регіон привернув увагу європейських науковців не стільки як одиниця територіального устрою, скільки як своєрідний соціум і водночас як новий політичний актор. Регіон почав сприйматися як своєрідний локальний хронотоп, із власними циклами розвитку, дифузними кордонами, більш або менш стійкими традиціями й культурними домінантами. Лишався по суті один крок до усвідомлення регіону як складної структурованої економічної й соціокультурної системи, і цей крок було зроблено переважно у рамках започаткованої Г.Зіммелем просторової соціології. Але і для істориків тут відкрилося майже безмежне поле для теоретизації й експериментаторства. Адже витоки регіональної специфічності почали простежуватися і у синхронному, і у діахронному ракурсі, а ступінь заглиблення в історичні пласти створював надійну базову основу для відображення регіонального чинника у загальних концепціях історичної еволюції, геодемоекономічної динаміки тощо.

¹⁰ Роккан С. Центр-периферийная полярность // Политическая наука (Москва). – 2006. – № 4. – С. 80.

¹¹ Див., напр.: Бест Г. История имеет значение: измерения и детерминанты национальной идентичности населения и элит европейских стран // Политика (Москва). – 2012. – № 2. – С. 22-23; Ильин М.В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. – 2008. – № 1. – С. 101-131.

Потік регіоналістських досліджень цього часу виявився «подібним до сонячного протуберанця: світ і світове академічне співтовариство ніби знов відкрили для себе вчення про регіони». Надалі будівництво європейського регіонального простору забезпечило регіоналістиці функцію «дисципліни-базису» для нового рівня інтеграційного процесу. Водночас вона стала затребуваною навчальною дисципліною на факультетах регіонального і міського планування, економіки, географії населення тощо¹².

Що ж до реальної ролі істориків у формуванні теоретичних основ регіоналізму, то аж до 80-х рр. минулого століття вона була невиразною. Історія здавна формувалася переважно як наука про часову динаміку суспільних змін, то ж не дивно, що у порівнянні з часовими просторовим параметрам в її структурі хронічно «не щастило». Подобається це нам чи ні, але історія ґрунтується на часовій послідовності, простір для неї – здебільшого лише тло, поле конфліктів і розламів. «Час, так би мовити, сам по собі набув історичної якості, – констатує Р.Козеллек. – ...Залежно від своєї тематики історик має справу з різними потоками часу, із взаємопроникненням або ж співзалежанням відповідних пластів із різними часовими характеристиками змін»¹³. Природно, що історія пишеться «по періодах», а категорії прискорення чи запізненого розвитку незмінно потрапляють у центр уваги.

Утім, доводить Козеллек, будь-яка історія розгортається у просторових координатах. Чому ж тоді історики довго уникали розгляду простору як структуроформуючого чинника і навіть історичне регіонознавство віддали на відкуп географам? Одну з причин цього автор вбачає у тиску геополітики – вона завжди вважала себе практичною наукою, своєрідним політичним консалтингом, і не часто дозволяла історикам «консультувати себе»¹⁴. Можна було б сформулювати проблему й конкретніше – тоталітарні режими надто дорожили своєю монополією на простір і не бажали ні з ким нею ділитися. Екскурси в історію територіальних поділів і переділів віталися лише тоді, коли робилися «на замовлення».

Відхід від традиційних західних передсудів виявився якнайтісніше пов'язаним із розхитуванням бінарної опозиції Схід – Захід, розпочатим книгою Е.Саїда «Орієнталізм» (1978). У баченні Саїда орієнталізм, навіть завуальований, з кінця XVIII ст. був породженням колоніалізму і перетворився у західний стиль панування, перекроювання Сходу й домінування над ним. Ця, за визначенням П.Берка, «гнівна» книга сприймалася як пристрасний заклик до іноземців –

¹² Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – Москва, 2001. – С. 92-95.

¹³ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 323.

¹⁴ Там само. – С. 103, 109-110.

перестати розглядати східні культури через шори ворожості чи зверхності¹⁵. Природно, що вона не могла не вплинути радикально на тональність досліджень, пов'язаних із феноменом регіоналізму.

Процеси глобалізації і пов'язане з ними переосмислення співвідношення глобального й локального, як і помітний тиск постмодернізму, істотно змінили «кут зору» на місцеву історію як таку і на її спеціальні відгалуження. І справа не лише у простому зростанні інтересу до «протифаз глобалізації» – локалізації, регіоналізації, фрагментації. Значно важливіше то, що регіоналізм у своїх найрізноманітніших проявах сьогодні не лякає, а викликає підвищений інтерес як феномен постіндустріальної культури. Для істориків це відкриває можливості розширення дослідницького простору – адже «будівельні блоки», що сформували багато в чому уявлений глобальний світ, створювалися упродовж століть. Цей новий простір, якщо застосовувати «класифікацію потоків» А.Аппадурі, можна було б визначити як культурно-історичний, оскільки історія у найширшому розумінні – це історія культури у часі і просторі. При цьому простір і все, що з ним пов'язане, уже не розглядається як щось другорядне, меншовартісне, периферійне.

Новий сплеск інтересу до теоретичних проблем регіоналізму і у Європі, і у США був тісно пов'язаний зі вступом в активну фазу інтеграційних процесів. У «великих дебатах» 70-80-х рр. конкурували три «класичні» парадигми – неореалізм, неолібералізм та глобалізм, причому їхній загальний напрям відчутно переносився від проголошення держави головним суб'єктом міжнародної діяльності до визнання ключової ролі у цих процесах нових політичних акторів, у тому числі й регіонів. Поступово усі базовані на позитивістських підходах парадигми витіснялися постпозитивістськими, які брали на озброєння напрацювання соціології, антропології, лінгвістики, психології та інших суміжних галузей знання. Центральною категорією аналізу стає ідентичність, критичного перегляду зазнали проблеми суверенітету, безпеки, природи глобалізації. Оскільки жодна з конкуруючих в системі міжнародних відносин «класичних» парадигм не змогла передбачити швидкий крах «двополюсного світу», фокус досліджень дедалі більше переносився у площину пошуку відповідей на питання про життєздатність національних держав і далі – у сферу аналізу впливу недержавних суб'єктів політики. Фахівці-міжнародники фіксують у цьому зв'язку «загальне парадигмальне зрушення» – перехід до нових пояснювальних теорій, насамперед до соціального конструктивізму¹⁶.

¹⁵ Берк П. Историографическая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 75.

¹⁶ Копышев В.Н., Сергунин А.А. Теория международных отношений: канун новых «великих дебатов»? // Полис. – 2013. – № 2. – С. 66-78.

Помітний вклад у переосмислення концепту регіоналізму пов'язують із неофункціоналізмом Е.Хааса. В теорії регіональної інтеграції акцент робився на ролі недержавних суб'єктів, груп тиску, економічних агентів, сформованих на рівні регіону. При цьому основна увага зосереджувалася на внутрішній конфліктності цього процесу і запобіганні «непередбачуваним наслідкам». У ролі теоретичних запобіжників виступало, з одного боку, кейнсіанство (з обґрунтуванням можливостей втручання держави в економіку в разі виникнення диспропорцій), а з другого – запозичений з арсеналу католицизму принцип субсидіарності, що прокламував розв'язання проблем на найнижчому з можливих рівнів. Природно, що для обґрунтування ідей європеїзму широко використовувалися історичні паралелі, у тому числі негативні – з посиленням на сумний досвід релігійного фанатизму й міжконфесійних воєн у середньовічній Європі.

З теоріями регіональної інтеграції у систему соціогуманітарних наук прийшло нетрадиційне бачення діалектики частини і цілого, національного й регіонального. І якщо на питання «чи може ціле бути більшим, ніж сума його складових» більшість теоретиків готова була дати ствердну відповідь, то навколо визначення самої регіональної інтеграції дискусії не вщухали доволі довго. Мало хто у 70–80-х готовий був визначати її як стан, більшість теоретиків розглядала її як процес. Не було ясності і щодо того, як впливатиме інтеграція на унікальність нації, як співвідноситимуться її міждержавні й субдержавні рівні. Компромід відшукувався переважно в рамках теорії т.зв. функціональної інтеграції (Д.Мітрані, Ж.Монне). Йшлося про неприпустимість поспіху й натискних методів, заохочення «ініціатив знизу».

Складну взаємодію глобалізації й регіоналізації, яка виникає на основі взаємопроникнення цих, на перший погляд, протилежних процесів, уже згадуваний Р.Робертсон вклав у формулу «глокалізація», яка невдовзі здобула загальне визнання. За Робертсоном, глобалізація відбувається на двох рівнях – на рівні економіки, політики, ідеології домінують інтеграційні процеси, а на масовому рівні – регіоналізація та архаїзація. Внаслідок цього формування універсалістської глобальної культури проходить паралельно з консервацією широкого й різноманітного, інколи конфліктного, набору локальних культур. Цей процес стає непередбачуваним: людство може створити глобальне суспільство, а може спонтанно сповзти у «нове варварство»¹⁷.

Помітний вклад у переосмислення теорій регіоналізму був внесений французьким економістом Мішелем Альбером, який у книзі «Капіталізм проти капіталізму» виокремив дві моделі регіонального будівництва – англосаксонську (ліберальну) й рейнську (неоліберальну). Друга модель вирізнялася більшим рівнем соціальної відповідаль-

¹⁷ *Robertson R. Glocalization: time-space and homogeneity-heterogeneity / Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. – L., 1995. – P. 25-44.*

ності підприємців, вибудовуючись за принципом «спільної справи» (у Японії навіть – «виробничої родини»). Тому вона виявилася більш оптимальною за умов пошуку таких підвалин переосмисленого регіоналізму, які б забезпечували стабільність і взаєморозуміння.

На американському континенті процес концептуалізації регіоналізму вилився у системний перегляд теорій регіоналізму, які до кінця 70-х рр. перебували переважно на орбіті економоцентризму, підпорядковуючись майже виключно завданням розміщення продуктивних сил. Заслугу уведення концепту регіоналізму у структуру аналізу світ-системної динаміки пов'язують з іменем Джеймса Розенау, який ще на рубежі 70–80-х рр. передбачав настання етапу транснаціоналізації як процесу розмивання державних кордонів, інтенсифікації товарного, культурного, інформаційного обміну між недержавними політичними суб'єктами. Проявлений при цьому інтерес до явищ поліцентричності, взаємодії процесів інтеграції та дезінтеграції підсистем на різних рівнях невдовзі вивів дослідника на аналіз «каскадних взаємозалежностей» у процесах глобалізації. Поняття «міжнародні відносини» він вважав застарілим, запропонувавши новий термін «постміжнародна політика» з виразними ознаками турбулентності й параметричних змін. Пропонуючи в одній з своїх останніх праць «зрозумілі підходи до незрозумілого світу», Розенау акцентував увагу на тому, що традиційні ієрархічні системи керованості на чолі з державами руйнуються, а отже, актуальними стають проблеми горизонтальної глобальної взаємодії на недержавному рівні. Перехід частини державної компетенції на «мультицентричний» рівень він вважав оптимальним.

Найбільший вклад у оновлення теорій регіоналізму Дж.Розенау вніс, запропонувавши новий термін «фрагмеграція», що органічно сполучав поняття «інтеграція» й «фрагментація». Сфера компетенції, яка виникає в ході їхнього взаємопереплетення, не безпроблемна – глобальне може наражатися на опір локального. Але саме природний процес взаємодії інтеграційних і диверсифікаційних процесів дає змогу говорити про фрагмеграцію як про явище, яке виходить поза межі глобалізації і за своїм змістом є ширшим за останню. На цьому фундаменті Розенау вибудовував теорії розмивання граней між зовнішньою і внутрішньою політикою, уводячи терміни «взаємного перетинання», «взаємного проникнення», «комплексної взаємозалежності».

Надалі теорії регіоналізму почали органічно вписуватися у новітні концепції інформаційного суспільства. У баченні М.Кастельса заміщення «простору місць» простором потоків супроводиться згортанням до рівня вузлів мережі також компетенцій територіальних сегментів, обмежених державними кордонами. Ті елементи системи, яким вдасться вирватися з своїх національних контекстів, за таких умов здобувають чимало переваг. Насамперед це стосується світового міста;

повноваження й компетенції урядів місцевого рівня (муніципалітетів), зосереджені навколо нових політико-економічних комунікацій, доволі часто виявляються більш конкурентоспроможними порівняно з національними урядами. Зміни, що вносяться внаслідок цих процесів в архітектуру світоустрою і логіку його розвитку, коригують просторову парадигму у напрямі перерозподілу ресурсів між центром і периферією, що неминуче підвищує роль регіонів і регіоналізму. Просторові метафори «вузлів», «воріт», «переплетень» дедалі частіше переносяться на рівень, проміжний між національним і локальним.

Коли говорять про політичний регіоналізм, завжди виникає спокуса зобразити його як елемент політичного торгу між центральними й регіональними елітами. У певних різновидах регіоналізму й справді можна при бажанні відшукати результат міжелітних оборудок або ж рудименти антицентрових, провінціалістських орієнтацій. Але продуктивніше розглядати регіоналізм як універсальний інструмент формування регіональної ідентичності не на фундаменті конфронтації, а на базі усвідомлення як спільних загальнодержавних, так і місцевих інтересів.

Саме таке бачення регіоналізму запропонував наприкінці ХХ ст. Е.Харрел. У його розумінні регіоналізм – це природний, органічний принцип територіальної організації економічних, соціальних, політичних і культурних процесів. У такому новому контексті його найпродуктивніше аналізувати у категоріях соціальної згуртованості етнічних, расових і мовних груп, що живуть разом; економічної взаємодоповнюваності тих господарських і промислових одиниць, які працюють на даній території; сумісності спільних цінностей, пов'язаних із культурою, релігією, історичними традиціями; політичної солідарності¹⁸. Оскільки регіоналізм, присутній у всіх типах сучасних суспільств, націлений на практичне використання можливостей, що випливають із їхнього природного територіального поділу, його доцільно розглядати як сприятливий чинник для раціонального використання ресурсів і організації влади. Регіоналізм може трактуватися також як певна ідеологія, базована на політизації регіональної ідентичності.

Регіоналістика, що сформувалася як наукова дисципліна на рубежі тисячоліть, мало нагадувала ту виниклу в середині ХХ століття регіональну науку, яка майже цілковито перебувала в економічному просторі і бачила своє основне завдання у науковому обслуговуванні оптимального розміщення виробничих потужностей. Пріоритетний інтерес до просторових особливостей економіки й територіального планування у ній зберігається, але регіональну науку на Заході вже розглядають переважно як подіум для діалогу представників різних

¹⁸ Hurrell A. Explaining in resurgence of regionalism in world politics // Review of International Studies. – Vol. 21. October, 1995. – P. 333.

соціальних наук, зайнятих регіональними дослідженнями й порівняннями (його організатором виступає Міжнародна асоціація регіональної науки)¹⁹. У регіональній аналітиці домінує соціокультурний підхід, у рамках якого регіон постає як колективна форма життя людей з інтенцією на самореалізацію й активну взаємодію з іншими територіальними структурами.

Предметні рамки діалогу постійно розширюються: в орбіту регіонального вивчення включаються «великі» регіони і навіть світові територіально-господарські системи; крізь призму регіоналізму розглядаються нині практично всі проблеми управління й менеджменту. Продуктивність існування регіональної науки і її відгалуження – історичної регіоналістики – на міждисциплінарному стику цілого ряду природничих і соціогуманітарних дисциплін уже ніким не оспорюється.

Тенденція, що існувала донедавна – до практичного ототожнення регіоналізму із сепаратизмом – відходить у минуле. Сьогодні це поняття є ціннісно нейтральним, хоч можливість трансформації регіоналізму у сепаратизм не відкидається. Але у такому разі нова якість, що виникає, значно точніше передається термінами «сецесіонізм» чи, приміром, «іредентизм».

Сьогодні, за умов активізації сепаратистських рухів у різних частинах світу, сепаратизм здебільшого розглядають як світоглядний принцип і політичну модель, базовані на визнанні пріоритету групових інтересів перед загальнонаціональними. Територіальна цілісність певного державного організму приноситься в жертву в ім'я забезпечування знехтуваних чи обмежених, на думку ідеологів сепаратизму, інтересів громадян, що живуть компактно на певній території. Очевидно, що під формулу сепаратизму легко підвести будь-який національно-визвольний рух і будь-яку форму постімперського облаштування території. Сепаратизм також може бути формою «збирання воедино» членів певної національної спільноти; ідеологією цього процесу виступає іредентизм.

Як правило, екстремістські активісти заперечують автономію чи напівавтономію як напівзаходи і закликають до відокремлення певної частини територій, оперуючи мотивами «справедливості» чи «визволення». Однак політологи і соціологи виразно бачать серйозні загрози, що створюються пропагандою сепаратистських ідей. Вітчизняний соціолог М.Степико ще у 2011 р. попереджав, що їх використання регіональною бізнес-елітою здатне призводити до поширення на локальному рівні «олігархічної» політико-економічної моделі та «регіональних» ідентичностей на кшталт «донецької»²⁰.

¹⁹ Докладніше див.: *Туровский Р.Ф.* О состоянии и перспективах политической регионалистики // Политическая наука. – 2011. – № 4. – С. 10-11.

²⁰ *Степико М.Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – С. 199-202.

Загалом же, ще наприкінці ХХ ст. стало очевидно, що звичні критерії, якими прийнято визначати різновиди регіоналізму, уже не є достатньою мірою креативними. Розроблена Ф.Перроу теорія полюсів або «центрів росту» виявила чимало проблем, пов'язаних із виведенням регіонів на наднаціональний рівень, оминаючи національний. З'ясувалося, що «свобода дій» регіонів здатна обернутися новими ризиками й конфліктами. Саме це насамперед і стало стимулом для переосмислення центр-периферійних відносин і регіоналізму у контексті нових викликів.

Регіоналізм у глобальному світі ХХІ століття

Нашому поколінню випало жити у світі суцільної транснаціоналізації, яка є варіативним, суперечливим у своїй основі явищем. Постаючи у формі всеохопної глобалізації, вона водночас концентрує ресурси і децентралізує форми управління, уніфікує побут і диференціює потреби. Лінійний у своїй основі процес на наших очах вибудовує дивовижні ієрархії, руйнує усталені норми співжиття, створює інформаційні мережі, які невідомо змінюють життєвий простір людини.

Глибина, а головне – небачені раніше темпи зрушень на всіх рівнях соціальної взаємодії, накладені на реалії мікроелектронної революції, поставили під сумнів або взагалі зруйнували традиційні критерії факторів сили і влади, сформовані у період чітко вираженої біполярності. Відійшли в небуття теорії Першого, Другого і Третього світів, звичні уявлення про центр-периферійні відносини, постійно піддаються корекції ідеї суверенітету. Мережева форма суспільної організації трансформує суспільну ієрархію взаємин до такої міри, що «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади»²¹. Світ перестав бути винятково державоцентричним, а отже, його безпека залежить великою мірою від нових політичних акторів і навіть від однієї людини, озброєної новітніми інформаційними технологіями.

Значною мірою нова динаміка зумовлена суттєвими змінами місця і ролі регіонального фактора у житті сучасних соціумів. Регіони не лише виразно виявляють прагнення до самодостатності й самореалізації, але й упевнено виходять у ролі нових політичних акторів на арену міжнародної взаємодії. І зовсім не випадково формування нових контурів геополітичного простору у загальнопланетарному масштабі відбувається сьогодні під виразним впливом переосмислених концепцій регіоналізму. В міру того, як нівелювалися поняття «наддержава», «сателіт», «Другий світ» тощо, розширювалася сфера дії нових понять – «центр сили», «світова політична динаміка», «полюс

²¹ *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур // Новая индустриальная волна на Западе / под ред. В.Л.Иноземцева. – М., 1999. – С. 494.

багатополярного світу», «дисперсність», «регіональна система», «некеровані території». По-новому почала вибудовуватися ієрархія політичних суб'єктів, при цьому регіони різних рівнів (макрорегіони, мезорегіони, субрегіони) несподівано стали домінуючими структуроутворюючими одиницями глобального простору.

Неважко помітити, що реконфігурація й фрагментація сучасного світу відбувається за регіональним принципом; за цією ж парадигмою вибудовуються нові форми його структуризації. Вже сьогодні планетарну архітектуру дедалі частіше представляють як регіональну систему із власними підсистемами і специфічною ієрархією політичних суб'єктів. Регіон не просто є одним з ключових акторів у цій системі: він виступає як структуротворча одиниця глобального простору. А отже регіоналізм сьогодні – це вже не просто стратегія регіональних еліт, а насамперед потужний інструмент формування багатополярної й поліцентричної конфігурації міжнародних відносин і потужний важіль інтеграційних процесів.

У бельгійсько-російському дослідженні «Основи теорії і практики федералізму» сучасним модифікаціям і принципам регіоналізму відведено спеціальний розділ. Регіоналізм визначається як сукупність різних форм соціально-культурної й політичної самоідентифікації територіальних співтовариств, що «виявляють себе в ідеях, настроях, діях, тактиках, спрямованих на збереження самобутності регіону й підвищення його статусу у системі держав-націй». Наголошується на сутнісному зв'язку регіоналізму із формуванням регіональної свідомості – самобутнього духу населення регіону. З-поміж основних принципів регіоналізму акцент зроблено і на субсидіарності як праві регіону бути повноцінним суб'єктом на власній території і у складі структур, до яких він включений²².

Геокультурні підходи, трансформовані до сучасного контексту геополітики та геоeкономіки, створюють основу для формування нового образу регіонів, їхнього ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоeкономіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення.

В сучасних теоріях глобалізації/глокалізації виокремлюється ряд ключових тенденцій – геокультурних мегатрендів. Це, по-перше, геокультурна поляризація, яка в геополітиці набуває вигляду «зіткнення цивілізацій» (С.Гантінгтон), а в геоeкономіці – «зіткнення устроїв» (А.Некlessа). По-друге, це геокультурна асиміляція (макдональдизація), гомогенізація культур, що здійснюється за допомогою поширення західних стандартів на всі сфери життя. По-третє, геокуль-

²² Основи теории и практики федерализма. – Leuven, 2005. – С. 84, 169.

турний ізоляціонізм у вигляді блоків, т.зв. санітарних кордонів тощо. По-четверте, геокультурна мозаїчність – диверсифікація багатоманітного світу людських культур. «Світ на наших очах перетворюється на складну мозаїку взаємопроникнених одна в одну транслокальних культур, які утворюють нові культурні регіони, що мають мереживну природу»²³. В Україні геокультурний ландшафт представлений рядом накладених один на одний історико-культурних та ідентифікаційних ареалів із виразним незбігом мовних, етнічних та конфесійних карт.

Не випадково глосарій регіоналізму поповнюється зі швидкістю, близькою до калейдоскопічної. З'явилися терміни «глобальний регіоналізм», «глобальна регіоналізація», «регіональна держава», «транснаціональний соціальний простір», «ренаціоналізація», «етногравітація» тощо. У документах ЄС еквівалентом поняття «регіональна політика» дедалі частіше виступає «політика згуртування» (*co-hesion policy*). Реалії XXI століття надали життєвого імпульсу і зовсім новій категорії – регіональна територіалізація. Нею позначають практику поділу світу на регіони в суспільних уявленнях у різних частинах світу. Штучність цих уявлень і їхня варіативність тепер уже не стає на заваді їхньому використанню у сучасній геополітиці й геокультурі. Фахівці-політологи констатують: сучасний світ перетворився на динамічний об'єкт, рівні якого поєднуються мережами інтенсивної взаємодії, часто «накладаються» один на одний, але все-таки лишаються сепарованими, утворюючи значно більш складну й суперечливу динаміку, ніж та, яка вкладається у поняття «глобалізація».

Глибину змін і темпи перетворень у сучасному світі зумовлює насамперед складна й суперечлива взаємодія глобальних, національних, регіональних, локальних факторів впливу, що передається нині формулою «неотурбулентності». Економічні й соціальні дистанції стають короткими, рух інформації прискорюється, процеси децентралізації поглиблюються. Ті механізми соціального аналізу, які у минулому столітті рекламувалися як нові, уже не в змозі відобразити усю складність взаємодії макро-, мезо- й мікропараметрів світової динаміки. Сучасні інтелектуально-політичні технології потребують якісно нових теоретико-методологічних узагальнень, базованих на осмисленні й репрезентації історичного досвіду у світлі викликів XXI століття.

Метафорою «турбулентні часи» позначають стан крайньої нестабільності світової економічної й політичної системи, зростання ризику її деградації і зруйнування внаслідок нового переділу світу. Не в останню чергу загальне зростання ризиків спровоковане інтенсив-

²³ *Онiщенко І.Г.* Міжетнічні відносини в Україні: геополітичні, гео економічні та геокультурні фактори впливу // *Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи.* – К., 2004. – С. 156-157.

ними міграційними процесами, які розглядаються багатьма аналітиками як потужна антисистемна сила, що сприяє переродженню європейського лібералізму у свою протилежність – бюрократичний фундаменталізм. «Наслідком бюрократичного фундаменталізму з його всепоглинаючою жадібністю, пристрастю до кодифікації всього і вся, що ставить неперехідні бар'єри для соціальних ліфтів, є величезна кількість людей без коренів, «перекоти-поле». Поява сучасних бурлак, частина яких деградує до рівня вандалізму й варварства, є зворотним боком ліберального проекту глобалізації, який за допомогою інструменту «вільного ринку» виключив мільйони людей з цивілізованого світу»²⁴.

О.Кирилова вкладає у формулу «розставання з хронотопом» і готовність сучасної людини до просторової мобільності, і феномен ментального «невстигання» за технічним оснащенням повсякденності. Багатьом доводиться жити на руїнах звичних культурних форм, і тому розставання з місцем стає невід'ємною частиною соціокультурної самоідентифікації суб'єкта. «Культура розставання – це не ситуативна розлука з місцем чи людиною, це свідомий жест сепарації, виробництва кордону». А проблема «неукорінення» притаманна тією чи іншою мірою усім культурам. У більшості випадків людина прагне вирватися з певного ґрунту, і тоді проблема зміни місця проживання перетворюється у життєве завдання суб'єкта. «Максималізм повного розриву, відриву від коренів породжує перекати-поле, степовий образ»²⁵.

Британський історик Тімоті Гартон Еш констатує: приблизно 2042 р. у США білі «не іспанці» (не іспаномовні) опиняться у меншості щодо інших етнічних груп. Турко-німці, пакистано-британці, мексико-американці, камбоджо-канадці, китає-австралійці почуваються належними до двох світів навіть більшою мірою, ніж італо-американці початку ХХ ст. Їх не можна охарактеризувати за якимсь одним ідентифікатором, за ознакою культури, етнічності, релігії тощо, не допомагають і спеціально винайдені колективні маркери («іспаномовні», «афроамериканці»). У Британії близько мільйона людей ідентифікують себе як людей «змішаної» ідентичності. Тим часом «давно спостережено, що проблеми конфліктної ідентичності чи культурної шизофренії можуть бути найгострішими в другому чи третьому поколінні».

У баченні Еша, мультикультуралізм, визначаючи ідентичність за культурою, доволі часто не враховує розмаїтість у серці й розумі однієї й тієї ж людини. Нині часто критикований мультикультуралізм – термін із невизначеним змістом, відмінним у різних країнах. Але від-

²⁴ Яницкий О.Н. «Турбулентные времена» как проблема общества риска // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 156-157.

²⁵ Кирилова О. Расставание с хронотопом // 60-я параллель. – 2011. – № 4.

повідні політичні практики скрізь мали неліберальні наслідки, уможлививши розвиток «паралельних суспільств» чи «субсидованої ізоляваності». «Хоч як болюче буде тим, хто пов'язав свою академічну кар'єру з мультикультуралізмом, цей термін треба викинути на концептуальний смітник історії». Натомість автор пропонує власну формулу «поєднання свободи і розмаїття» з п'ятикутником ліберальних чеснот: включеністю, ясністю, послідовністю, рішучістю, вільнодумністю²⁶.

За даними ЮНЕСКО, за межами своїх країн живе й працює понад 232 млн людей. Це – найвищий рівень еміграції за всю історію людства. Кошти, які емігранти перераховують своїм близьким – 400 млрд доларів – майже вчетверо перевищують суму щорічної допомоги багатих країн бідним.

Україна опинилася на перехресті континентальних міграційних потоків, але поки що, за висновками аналітиків, не навчилася їх контролювати. За даними чеської дослідниці Марії Луптакової, яка вивчала міграційні процеси в Україні 2008 р., в Україні від початку нового століття перебуває від 800 тис. до 1,6 млн нелегальних мігрантів. Кількість людей, що в'їхали до країни, з розрахунку на душу корінного населення у 25 разів перевищує європейську норму. Комісія ООН поставила Україну на четверте місце в світі за обсягом внутрішньої консервації мігрантів. Але Україна, на відміну від країн ЄС, не має власної міграційної політики, і саме ця практична відсутність знижує рівень її співпраці з Європою у проблемах безпеки²⁷.

Міграційні анклавні – порівняльно новий об'єкт світових соціологічних досліджень, базованих на дослідженні різних типів функціональності і різних темпосвітів. Зворотньою стороною глобалізаційних процесів може бути виникнення некомунікабельних просторів і нових анклавів – своєрідних «утрачених місць». Особливу увагу привертає ефект «часового дисхронозу»: в одному соціумі можуть співіснувати люди, що живуть у різних темпосвітах. Звідси й нові амбівалентності. Коли якась частина суспільства не справляється з наростаючими швидкостями змін та нездатна адаптуватися до ускладненої соціальної динаміки, вона створює ризик наростання інцидентів, пов'язаних із «людським фактором». «Новий рефлексивний імператив» (термін М.Арчер) ставить на порядок денний як мінімум два завдання: плюралізації культур мислення та конструювання нової культури управління²⁸.

²⁶ *Еш Т.Г.* Свобода vs розмаїття: ліберальна пентаграма спільного життя // Критика. – 2013. – Ч. 1-2. – С. 3-6.

²⁷ *Прилико О.* Міграція та здоров'я нації // День. – 2013. – 18-19 жовтня.

²⁸ *Кравченко С.А.* Динамика современных социальных реалий: инновационные подходы // Социс. – 2010. – № 10. – С. 14-25.

Новітні тенденції в системі соціального знання базуються на ідеях контекстуальності, які виходять із визнання вирішального впливу культурно-історичного середовища на розвиток соціумів. Соціогуманітаристика поволі відмовляється від пошуку універсальних моделей репрезентації, віддаючи перевагу у компаративному аналізі дослідженню рухливих контекстів людського буття у більш чи менш замкнених ареалах. У різних наукових школах іде посилений пошук наукової мови, здатної відтворити в історичній ретроспективі локально-просторову самотність обмеженої кордонами території і водночас запропонувати критерій зіставлення різних культурно-історичних типів. Порівняння, зв'язки, взаємообмін, перехресні впливи постають у ролі домінуючих об'єктів у предметному полі як глобальної, так і регіональної історії. Компаративи витісняють організовані за національною ознакою наративи, а місце метафоричних стратегій в інноваційній культурі наукового мислення впевнено займають базовані на наукових критеріях інтегральні парадигми. Відмова від ідеї центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції супроводиться ідеєю рівноцінності усіх історичних культур. Сучасна постмодерністська історіографія постійно демонструє вихід поза межі національних кордонів і тенденцію до розгляду Заходу всього лиш як одного з численних культурних та інтелектуальних світів²⁹.

Для істориків у цій новій розстановці політичних акцентів особливо цікавою уявляється дедалі частіше озвучувана ідея проникності національно-державного рівня суспільної організації й перспектив, що відкриваються на рівнях метарегіональної й транскордонної взаємодії. І хоч поки що не йдеться про серйозні загрози національно-державному суверенітету, ідея малоприматності нації-держави як рамки-вікна у соціогуманітарних дослідженнях формулюється доволі чітко. Якщо послухати, приміром, німецького теоретика-прогнозіста Ульріха Бека, доведеться переглядати всю систему взаємопов'язаностей та взаємозалежностей у світі. У глобалізації він бачить подвійний виклик – і для звички мислити у категоріях національної держави, і для розуміння дихотомії інтернаціонального й національного взагалі. В епістемологічному, методологічному плані, вважає він, ми вже не можемо говорити про суспільства чи політичні простори так, як говорили раніше. Потрібно бути реалістами – з глобальними викликами неможливо справитися в рамках окремих держав. Тому для Бека категорично неприйнятна аксіоматика методологічного націоналізму – звичка вважати рамки національно-територіального, «тісного переплетення кордонів та історії» визначальними для наукового аналізу соціальних, економічних, політичних і культурних процесів.

²⁹ Див.: *Воробьева О.В.* Истории историографии конца XVIII – начала XXI в. в свете книги Г.Иггера и Э.Вана «Глобальная история современной историографии» // Диалог со временем (Москва). – 2011. – Вып. 37. – С. 45-65.

Лише космополітичний підхід, на його думку, долає дуалізм між універсалізмом та партикуляризмом, інтернаціоналізмом і націоналізмом, глобалізацією й локалізацією. А для тих, кого ще лякають пов'язані з терміном «космополітизм» запроваджені Сталіним негативні конотації, він не втомлюється роз'яснювати: поняття космополітизм у його баченні включає в себе не лише універсалізм, але й націоналізм і транснаціоналізм; він цілком сумісний з визначенням множинності ідентичностей і культур. Це просто погляд на себе очима інших³⁰.

Критику методологічного націоналізму, наголошує Бек, не варто плутати з тезою про кінець національних держав. Останні будуть процвітати або трансформуються у транснаціональні. Йдеться про інше: соціальні науки не повинні використовувати територіально обмежені кордони національних держав як точку відліку в соціальному аналізі. Адекватну відповідь на виклики глобалізації вони можуть дати лише в рамках космополітичного повороту, на основі визнання космополітичної перспективи.

Але якщо національна держава втратить у найближчому майбутньому функцію поняття-дискриптора у тезаурусі соціогуманітаристики, яке поняття найімовірніше прийде йому на зміну? Ризикну передбачити, що цим поняттям буде регіон. Адже космополітична перспектива, хоч якою привабливою вона може бути, потребує опорних елементів членування простору, співмірних із загальною категорією «місце». Географічний простір (і його образ) набуває реальних обрисів лише тоді, коли він структурований. Універсальним інструментом типологічного аналізу цієї структури може бути система понять мезорівня, проміжного між національним і локальним. А ключове поняття мезорівня, за всієї його «розмитості» й полісемантичності – регіон. Саме воно є найбільш придатним для ролі «рамки-вікна» в сучасних системах соціального аналізу. Цілком правомірним у наш час визнається і погляд на регіон як на соціально й інтелектуально сконструйований «живий» простір, кордони якого визначаються не географічними параметрами, а спільною ідентичністю³¹.

Утім, як зауважує Л.Репіна, суперечки навколо дефініцій теоретичного «регіонобудівництва» лишаються малопродуктивними і ризикують затягнутися – не в останню чергу внаслідок рухливості й мінливої конфігурації кордонів регіональних співтовариств. Сучасні

³⁰ Преодолевая «методологический национализм». Из беседы П.А.Цыганкова и У.Бека; Бек У. Жить в мировом обществе риска: космополитический поворот // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2012. – № 5. – С. 28-52.

³¹ Макарычев А. Глобальное и локальное: меняющаяся роль государства в управлении пространственным развитием // Политическая наука. – 2003. – № 3. – С. 14.

кордони для цієї мети непридатні, а «знайти якийсь бездоганно нейтральний термін неможливо в силу історико-культурної «прив'язаності» усіх понять, присутніх у світовій і вітчизняній історіографії». Термін «регіон/регіональний» – як найбільш нейтральний з усіх наявних – правомірно стає загальноприйнятним у міжнародному, науковому співтоваристві. Насамперед тому, що дає можливість вербально представити відмінність наукового підходу від укорінених у національних традиціях історико-культурного краєзнавства схем. Наукова парадигма локально-регіональних досліджень, на переконання дослідниці, розвивається як антидот від «націоналізації минулого». Професійний інтерес до регіональної історії вона пояснює більш загальним процесом децентралізації історичної перспективи, а також визнанням ролі соціокультурного фактора у процесах регіональної модернізації³².

Очевидно, що осмислення всього комплексу проблем, пов'язаних із територіальністю та її демаркаторами, можливе сьогодні лише на основі нової цивілізаційної парадигми глобального розвитку, в рамках «нової просторової науки», контури якої вимальовуються на перетині глобалістики й регіоналістики, культурної антропології й гуманітарної географії. Врівноваження часових параметрів, що традиційно домінували в історичному пізнанні, просторовими координатами визначило сутність «просторового повороту», який після новаторських праць Е.Саїда та Е.Соджі поповнив ряд когнітивних поворотів, що упродовж кількох десятиліть істотно змінили напрям соціогуманітарних досліджень. У цьому переосмисленому просторі нового звучання набули проблеми межовості, граничності, кордонів.

Переосмислення загальних проблем простору в системі соціогуманітарного знання відбувається у контексті виникнення транснаціональних соціальних просторів, синхронно з реконфігурацією усіх просторових відносин. Німецький соціолог Людгер Пріс вклав цей процес у формулу руйнування географічного простору, який у його баченні не ідентичний соціальному: «соціальні простори... мають скоріше мультилокальний, ніж винятково географічний зв'язок». Процеси глобалізації розширили двобічне взаємопроникнення географічного й соціального просторів, не змінюючи їх самих. Появу транснаціональних соціальних просторів Пріс пов'язує з міграційними процесами – транснаціональний простір став водночас трансмігрантним – плюролокальним полем діяльності, який існує над- і поза соціальними контекстами національних суспільств³³.

³² Ретина Л.П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 176-183.

³³ Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору. Міграція між США та Мексикою і виникнення транснаціональних соціальних просторів // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – С. 358-379.

Підходи Пріса відштовхуються від модних свого часу «контейнерних концепцій» і на них спираються. Але бачення «контейнерів» у нього більш гнучке – вони можуть розширюватися чи звужуватися з включенням чи виключенням націй-держав. Доволі цікавим є те, що з подачі Пріса нового дихання набуває поняття «інтернаціоналізація» (як можливість інтенсифікації зв'язків між «контейнерами»), а також окреслюються межі застосування понять «супранационалізація», «ре-націоналізація», «транснаціоналізація» тощо.

Історикам у цьому контексті довелося переглядати головну парадигмальну основу структурування просторового знання – концепцію «трьох світів». Спочатку з пропозицією радикально переосмислити доктрину євроцентризму (аж до пропозиції «провінціалізувати Європу» у Д.Чакрабарті) виступив ряд інтелектуалів Сходу. Надалі вже європейські теоретики історії заговорили про необхідність пошуку альтернатив доктрині Другого світу, яка втратила свій евристичний потенціал із розпадом СРСР. Зрештою під сумнів був поставлений увесь технократичний у своїй основі ідеал економічної модерності – як у традиційних поглядах на колоніалізм, так і у дослідженні механізмів впливу радянського досвіду на власну периферію.

Проблема пошуку замітника поняття «Другий світ» виявилася важкорозв'язною. Керівництво колишньої Американської асоціації сприяння слов'янським дослідженням, яка змінила свою назву на більш широку (Асоціація словянських, східноєвропейських і євразійських досліджень (ASEEES), запропонувало як узагальнюючий замітник термін «Євразія», але наразилося на неоднозначну реакцію. І хоча цей термін поступово утверджується у західних аналітичних центрах (у багатьох університетах Євразія входить до списку регіональних специфікацій), колишні балтійські республіки, як і Молдова, Білорусь, Україна відносити себе до Євразії не поспішають. Останнім трьом значно більше імponує символічний жест «The Guardian», яка у серпні 2011 р. назвала їх «пограниччям Європейського Союзу».

Можна, зрозуміло, погодитися з президентом асоціації Брюсом Грантом, – у пошуку нового терміна варто бути насамперед аналітиками й дослідниками, а вже потім патріотами. У його інтерпретації «Євразія» – це метафора на означення стану фундаментальної гібридності й взаємозалежності, самопроголошеної інакшості і відкритості різному досвіду, заперечення жорстких схем провінціалізації, маргіналізації й дискурсивного підпорядкування. І все ж його емоційну заяву «ми всі євразійські»³⁴ не готові розділити навіть ті, хто добре розуміє необхідність подолання традиційних уявлень про метрополію й периферію, базованих на критеріях віддаленості й підпорядкування.

³⁴ Грант Б. Мы все евразийские // *Ab Imperio* (Казань). – 2011. – № 4. – С. 21-34.

Очевидно, що дискусії навколо переіменування колишнього простору «Другого світу» триватимуть. Нова дефініція виявиться життєздатною лише у тому разі, якщо не передбачатиме апологетизації будь-якого досвіду, вибудовуючи паралелі чи протиставлення за ознаками самоцінності й самодостатності інакшості. Бінарні опозиції на основі економічних, політичних, культурних, ідеологічних дихотомій поступаються місцем аналізу різних сценаріїв модерності, їх взаємних проєкцій і конкуренції. Це дає змогу не лише краще зрозуміти базовані на принципах колоніалізму чи радянського домінування механізми тиску, визиску, пристосуванства, але й виявити в них ті ознаки раціональності, які забезпечували їм життєвість упродовж тривалого часу. А також поряд із соціальними процесами досліджувати соціальні уявлення й міфологеми, що їх підкріплювали. А це відкриває додаткові шляхи до осмислення просторових конфігурацій різних ментальностей та ідентичностей.

Для характеристики змін у підходах до співвідношення часових і просторових параметрів суспільного буття польська дослідниця Ева Доманська уводить термін «постгуманітаристика» (хоч і вважає його доволі незграбним). Префікс «пост» застосовується у даному разі для визначення такого зближення гуманітарних наук з природничими, коли проблема «композиції спільного світу», складеного з людських і не-людських форм життя, осмислюється не лише в категоріях глобалізації, а у й космічній, планетарній перспективі. У оновлених пояснювальних схемах теорії конфлікту поступаються місцем теоріям співпраці та співіснування, а панівне донедавна поняття травми як підстави творення індивідуальної та колективної ідентичності – поняттям емпатії, запозиченим з нейронауки. Така реконфігурація потребує зменшення інтерпретаційних рамок, причому точкою співвіднесення проєктів, що реалізуються на основі нових підходів, дедалі частіше виступає біологія. Гуманітаристика, про яку йдеться, може бути охарактеризована як екологічна, багатовидова та неантропоцентрична – хоч у даному разі вихід поза межі антропоцентризму не означає відмови від антропоморфізму, «бо ми здатні пізнати світ лише з людської перспективи»³⁵.

Якщо простежити у цьому контексті зміни у тезаурусі регіоналізму, то неважко побачити, як вертикальну модель знання замінює горизонтальна – з особливим інтересом до проблеми «пов'язань і взаємозв'язків (*interconnectedness*), а також мереж, поза якими не може існувати жоден організм. Новий тезаурус вибудовується навколо плоских альтернатив (*flat alternatives*) і реляційних підходів (*relational approaches*), а в ролі основних понять фігурують горизонтальні взаємини, асоціації, цілості (*assemblages*), симбіотичні зібрання (*symbio-*

³⁵ Доманська Е. Куди прямує сучасна гуманітаристика? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012. – С. 116-131.

tyczny zbiorowości), сплетіння (*entanglement*). Утім, якщо пильно придивлятися до нових підходів (один з них пропонує Кваме Ентоні Аппіа у книзі про космополітизм³⁶) легко помітити, що йдеться по суті про етичні принципи толерантності й доброзичливості у спілкуванні з Іншим. Про «емпатичну цивілізацію» в епоху глобальних криз пишуть як про своєрідний ідеал у спілкуванні представників різних рас і націй; з'явився й термін *homo empathicus* на означення зрілої й толерантної людини.

Якщо ж говорити у цьому контексті про сучасний етап конвергенції наук і технологій, то пошук іде у напрямі доповнення нано-, біо-, інфокогнітивних технологій соціально-гуманітарними. Політологами запропонована, приміром, нова концепція світової політичної динаміки, яка передбачає розгляд змін та їхніх рушійних сил на різних рівнях – не лише глобальному, але й регіональному, локальному, індивідуальному тощо. Доволі показовий з цього погляду заголовок однієї з книг Джеймса Розенау – «Динаміка по той бік глобалізації»³⁷. Дихотомія «глобального, що утверджується» (*affirmative global*) і «локального, що чинить спротив» (*resistant local*) у баченні Розенау перебуває не в різних площинах, а в системах одного рівня. Глобальні процеси культурного обміну і локальні процеси релігійної радикалізації відбуваються паралельно і у прямій залежності одні від одних.

Сьогодні уже для всіх очевидним є той факт, що за умов глобалізації взаємодія країн, які мають спільний кордон, набуває нових обрисів і нових форм. Проблема кордонів і порубіжних територій виступає водночас як просторово-політична, національно-регіональна, семантична, екзистенційна, термінологічна. Із цієї багатоаспектності випливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикогенності. Соціальних підходів тут явно замало; підключення до систем аналізу психологічних критеріїв теж не гарантує охоплення проблеми в усій її складності й неоднозначності. У зв'язку з ускладненням екологічної ситуації на порубіжжях, викликаній поміж іншим антропогенним руйнуванням застарілих екосистем, важко піддаються розв'язанню екологічні конфлікти, чим покликана до життя нова галузь соціальної аналітики – екологічна конфліктологія. Вона тісно корелює з історичною регіоналістикою, оскільки соціальну й культурну природу ресурсних, психологічних та інших конфліктів на порубіжжях неможливо зрозуміти, не звертаючись щоразу до напрацьованих соціальної історії, історії суспільних уявлень, дослідження місцевих традицій тощо.

³⁶ Appiah K.A. *Cosmopolitanism: Ethics in a world of strangers*. – New York, 2006.

³⁷ Rosenau J. *Distant proximities: Dynamics beyond globalization*. – Princeton, 2003.

Діахронічний підхід, який регіоналістика запозичує з історичної географії, виходить з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до проблем фізико-географічного та економічного районування, історії освоєння території, особливостей природокористування, комунікацій, топоніміки.

Зрозуміло, що геополітичне бачення світу, яке базується не лише на гегемоністських доктринах, але й на усвідомленні важливості притаманних кожному соціуму культурних традицій, ще довго визначатиме атмосферу взаємовідносин на планеті. Для регіоналістики, проте, уявляються важливими ті нові нюанси, які у ньому з'явилися. Дискурсивна (критична) геополітика формується навколо категорій геополітичної і етнополітичної культури. Оскільки світ вступив у еру глобальних трансформацій, наближення до осмислення його перспектив можливе лише на ґрунті врахування складної динаміки доцентрових і відцентрових процесів, нового бачення ролі кордонів (з осмисленням їх бар'єрних і контактних функцій), налаштованості на толерантність і транскордонну співпрацю.

Один з головних напрямків новітнього методологічного синтезу полягає у поєднанні світ-системного й цивілізаційного підходів, у тому числі й у дослідженні процесів регіоналізації. Йдеться про новий рівень соціального аналізу: регіоналізація розглядається як зворотній бік процесів глобалізації у контексті формування регіонально-цивілізаційних об'єднань, що перебувають у процесі динамічної взаємодії.

На думку російських географів, перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору є початком формування *нової дослідницької парадигми*. Адекватно сформулювавши проблему простору, вважають вони, географія прислужилася цілому сімейству суміжних наук. Зокрема, саме у предметному полі регіоналістики вона зробила помітний крок назустріч історичній науці. Поняття хронотопу органічно включає і просторові, і часові параметри людського буття. Специфічність культурної географії у тому й полягає, що вона не може існувати без заглиблення у минуле.

Постнекласичні моделі світоустрою заперечують можливість довготривалої дії своєрідного уніполю – глобального центру сили. Рівень хаотизації, спричинений не в останню чергу явищами «детериторіалізації» капіталу і зміщення фокусу центр-периферійних відносин, зростає, руйнуючи уявлення про системність як таку. Фахівці констатують множинність зв'язків «зверх кордонів» (М.Хардт, А.Негрі), організаційну конгломеративність (М.Чешков), «керований хаос» вкупі з формуванням «нестационарної системи світових зв'язків» (А.Неклеса). Системний підхід як методологічний принцип хоч і не відкидається, але істотно трансформується в напрямі від лінійно-прогресистських моделей до моделей нелінійних динамічних систем.

Діалектика складної взаємодії понять «глобалізація» й «локалізація», вкладає Р.Робертсоном у гібридний термін «глокалізація», зводиться по суті до включення локальних співтовариств і територій в розгалужену мережу світового господарства й відповідної політики. На практиці це означає, що регіональна політика на рівні держави й мобілізація ресурсів на рівні регіону органічно вписуються в систему міжнародного господарського регулювання, зовнішньоекономічних і дипломатичних відносин. Тому дискурс трансграничності уже неможливо собі уявити без використання терміна «глокалізація» й похідних від нього.

Глобалізація й глокалізація, як і субглобалізаційні рухи, що сприяють зближенню різнокультурних суспільств, розглядаються як дві сторони єдиного процесу, що відбувається на різних рівнях. При цьому здатні виникати «треті культури», водночас може закріплюватися закритість у вигляді анклавних співтовариств. Термінами «гроубалізація» (наростаюча глобалізація з трансформацією глобального у локальне) та «гло-локал-анклавізація» позначається ускладнення соціокультурної динаміки сучасних соціумів.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Можна навіть говорити про те, що цей уже доволі усталений на Заході напрям докорінно змінює уявлення про сутність і функції геополітики як наукової дисципліни. Оновлюються навіть її «класичні» різновиди – неокласичні підходи уже не уподібнюють, як правило, державу живому організмові. Примітивний географічний детермінізм відходить у минуле; водночас на першому плані опиняється значимість людського капіталу, структура й конкурентоздатність національних економік, місце країни у глобальних мережових структурах тощо. Однак державна територія і кордони у неокласичних підходах все ж лишаються визначальною даністю.

На відміну від неокласичних підходи «критичної геополітики» (її ще називають «конструктивною» або «активною» політичною географією) фокусують увагу на проблемах геополітичної культури, симво-

лах, образах, уявленнях громадян про «природні» та «історичні» кордони тощо. За Дж.Тоалом, пріоритетними сферами досліджень тут виступають національні традиції, геополітичні дискурси, просторові концепції в різних культурах (включно з концептами «місце», «район» тощо). Пошук відповідей на питання «що?», «де?», «хто?», «чому?» виявляється особливо продуктивним на матеріалі перехідних історичних періодів, у контексті взаємодії «своїх» і «чужих». За такого підходу простір виступає не як нейтральна для людини категорія – певні регіони стають національними символами, мобілізуються усі історико-культурні ресурси місця³⁸.

Особлива увага звертається на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (мета-, мезо-, трансрегіони) тощо. А основою структурування такого простору виступають диференціації – відмінності, сформовані в процесі історичного розвитку різними культурними практиками.

«Старий» і «новий» регіоналізми: точки дотику й розмежувань

Останнє десятиріччя ХХ ст. стало, отже, періодом істотного переосмислення усіх просторових парадигм. Регіоналізм постав у зовсім нових модифікаціях – європейський на фундаменті пріоритету прав особи над правами й інтересами будь-якої спільноти, американський – на основі перетворення периферії на полюси високих технологій, східний – на ґрунті заперечення євроцентризму. Терміном «новий регіоналізм» спочатку позначалися європейські варіанти транскордонного співробітництва, але невдовзі це поняття набуло розширеного трактування.

Орієнтація на розмежування «старого» й «нового» регіоналізму як методологічний підхід означає прагнення проаналізувати регіоналізм комплексно, «одразу в площинах державних та міждержавних взаємодій між міжнародними, субнаціональними та транснаціональними акторами»³⁹. Як поліфункціональне загальносистемне явище регіоналізм проявляється в усій системі міжнародних і внутрідержавних відносин. Нині він сприймається як загальна тенденція світового розвитку, яка охоплює різні феномени суспільного життя й може набувати різних організаційних форм. Політичним стимулом для нього може бути необхідність зміцнення чиїхось геополітичних інтересів («імперська» версія), мінімізації впливу конкуруючої держави (версія «балансу сил»), створення системи колективного захисту чи регіональних комплексів безпеки (версія

³⁸ Докладніше див.: *Колосов В.А.* Критическая геополитика: основы концепции и опыт ее применения в России // Политическая наука. – 2011. – № 4. – С. 31-52.

³⁹ *Константинов В.* Еволюція наукових підходів до дослідження феномену регіоналізму в міжнародних відносинах // <http://vuzlib.com/content/view/1212/74>

«гегемоністської стабільності») тощо. У внутрідержавному вимірі регіоналізм може виступати як регулятор збалансованості регіональних інтересів, а може відображати й сепаратистські устремління. Така багатоаспектність не повинна, однак, відбиватися на науковому інтересі до проявів регіоналізму; навпаки, вона має їх стимулювати. Бо деструктивного спрямування вони набувають саме там, де їхня природа осмислена недостатньо.

Як політичний рух і як певний набір вимог регіоналізм, за М.Кітінгом, може набувати найрізноманітніших форм, оскільки він завжди пов'язаний із конкретними ідеологіями – від крайньо правої до крайньо лівої через лібералізм, соціал-демократію, християнську демократію. Із певною мірою спрощення Кітінг виділяв шість типів регіоналізму. *Консервативний* регіоналізм найтісніше пов'язаний з місцевими традиціями і здатен противитися модернізації. *«Буржуазний»* регіоналізм в індустріальних і економічно розвинутих регіонах, навпаки, протистоїть архаїці і виражає устремління регіональних технократів. На лівому фланзі перебуває *прогресивний* регіоналізм, який використовує гасла прогресу, демократії, реформування держави на началах децентралізації. Виниклий у 60-х рр. ХХ ст. *новий* регіоналізм, пов'язаний з лібертаріанськими «новими лівими» та екологічними рухами, узяв на озброєння вимоги національно-визвольних рухів у «третьому світі». У цю регіоналістську течію вливалися й соціал-демократичні рухи, які орієнтувалися на нові можливості, надані місцевим і регіональним органам влади. *Правий популістський* регіоналізм експлуатує ідею перерозподілу бюджетних коштів, аж до висування гасел федералізації, використовує антиіммігрантську риторіку. *Націоналістична* версія регіоналізму здатна жити сепаратистські настрої⁴⁰.

Динаміку політичного регіоналізму фахівці вбачають у тому, що залежно від різних своїх складових і їхніх взаємодій регіоналізм може бути інтеграційним і дезінтеграційним, консервативним і оборонним, космополітичним і прогресивним, автономістським чи сепаратистським, причому немає прямої залежності між характером вимог, які висувають багаті й бідні регіони. Регіоналізм важко розмістити на ліво-правій шкалі, так само важко виявити пряму залежність між ступенем розвитку регіону й рівнем регіональної ідентичності.

У рамках різних наукових шкіл регіоналізм постає у доволі відмінних іпостасях; акценти робляться на «жорстких» або «м'яких» формах безпеки, яким він має сприяти. Найбільш категоричні у трактуваннях регіоналізму як загрози т.зв. «політичні реалісти». У їхньому баченні міжнародна система іманентно «анархічна», з гострим протистоянням геополітичних інтересів, а отже, наголос робиться на бар'єрних функціях кордонів і «жорстких» інструментах безпеки. На

⁴⁰ Keating M. The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. – Edward Elgar, 1998.

сильні й ефективні інститути для регіональної співпраці орієнтуються і т.зв. інституціоналісти. Школа досліджень миру (*peace research*) більш мобільна у пошуку факторів безпеки. Вона пропонує здебільшого «м'які», несилові пріоритети в руслі інтенсифікації торгівлі й інвестицій; кордони тут постають як система забезпечення контактів. Школа конструктивізму наголошує на інтелектуальній складовій процесу регіоналізації. Розглядаючи регіоналізм як різновид соціальної рефлексії, конструктивісти зосереджуються на інструментах впливу на формування ідентичності й регіональної спільності, особливо у пограничних ареалах.

Відмінності між «жорсткими» й «м'якими» різновидами регіоналізму на практиці вибудовуються переважно за спрямуванням векторів – згори вниз чи знизу вгору. Прибічники «жорсткого» регіоналізму виступають за формалізований характер відносин між діючими суб'єктами й посилення ролі державного регулювання. Прибічники «м'яких» підходів орієнтуються на стандарти «відкритої географії» та ініціативи «епістемологічних співтовариств», виступаючи за максимально децентралізовану (нерегульовану) регіональність⁴¹.

«Розведення» управлінських рівнів є і практично-політичною, і науковою проблемою, хоч останнє далеко не завжди належним чином усвідомлюється. Дилема «централізація/децентралізація» у тому чи іншому вигляді постає на різних етапах перед кожною державою, і світовий досвід знає кілька десятків моделей її розв'язання. «Локально-централізовані системи» у США вибудовуються на началах «послідовної децентралізації», у Франції – за зразком «функціонального регіоналізму», у Німеччині – «кооперативного регіоналізму». У Великобританії домінує принцип співіснування деконцентрації й автономного локального управління, в Італії – врахування етнічного чинника у конструюванні децентралізованої «регіональної держави» (регіональний тип держави розглядається як проміжний між унітаризмом і федералізмом). Проте у науковому дискурсі стратегії регіонального будівництва рідко розглядаються у порівняльному ключі, причому увага фокусується переважно не на базових підвалинах «матеріалізованого регіоналізму», а на специфічних відмінностях різних моделей.

Що ж до «нового регіоналізму», то його варто розглядати як прояв регіональної економічної інтеграції – як стану і як процесу – у сполученні із протекціонізмом у міжнародних відносинах. Його фундаментом виступає економічна взаємодоповнюваність господарських одиниць, сумісність спільних цінностей, політична солідарність, культурний плюралізм. «Нижній поверх» «нового регіоналізму» складають транскордонні регіональні утворення («природні економічні території», «зони росту» тощо). На другому поверсі розташовуються

⁴¹ Докладніше див.: *Есин Р.О.* Современный регионализм: новые направления в теории // Проблемы управления. – 2009. – № 3. – С. 172-179.

інтеграційні об'єднання – субрегіональні союзи. Найвищий ярус становлять трансрегіональні об'єднання.

Ознакою «новизни» у даному разі виступає екстравертність, тобто пошук оптимальних шляхів входження локальних утворень у світові глобальні процеси. «Старий» регіоналізм, притаманний періоду 60-70-х рр., був інтравертним, тобто мав протекціоністське спрямування. Традиційно його пов'язують із протидією модернізації, із прагненням слабких, переважно аграрних, регіонів зберегти усталену структуру господарювання. Нині ж роль держави змінюється кардинально: вона пропонує себе як силу, здатну не просто утримувати свої «проблемні» регіони, але й створювати їм умови для саморозвитку і розкриття своїх глибинних внутрішніх потенцій.

Як і оксюморон «глокалізація», поняття «новий регіоналізм» є багаторівневим. На самому високому рівні ним охоплюються такі великі й різні за своїм характером регіональні макроструктури, як ЄС, АСЕАН, НАФТА, МЕРКОСУР, ОЕС та ін. Йдеться про, якщо застосувати термін Е.Хааса, «постнаціональні політичні співтовариства» і «політично мобілізовані суспільства»⁴², тобто про інтеграцію у сфері високої політики. Регіональна єдність на цьому рівні формується за принципом «усвідомленої взаємозалежності».

За умов фінансової кризи у політичних колах Європи наростають настрої євроскептицизму. У своїх проявах євроскептицизм багатоманітний, і критики ЄС у ньому не завжди домінують. Євроскептицизм дістає живильне середовище переважно у рамках консервативної й правоконсервативної ідеологій, але його власні ідеологічні постулати розмиті; різні політичні сили вкладають у це поняття неоднаковий зміст. Найбільш радикальні заяви лунають з уст британських лідерів – ще в січні 2013 р. Д.Кемерон офіційно заявив про намір провести референдум щодо членства Великобританії в ЄС у разі перемоги консерваторів на виборах 2015 р.

Колишній президент Чехії Вацлав Клаус у книзі «Європа. Крах ілюзій» доводить, що авторам європейської інтеграції «вдалося здійснити коротке замикання» в головах людей, поставивши під знак запитання саме існування національної держави і демократію як таку. «Дволикі політики» у його баченні, «гадають, що завершають концепцію Європи, але, у моєму розумінні, вони руйнують її. Ми були за вступ у ЄС, але не у федерацію, в якій ми перетворилися б у не значиму провінцію»⁴³.

Ще більший скепсис щодо нездатності Європи реагувати на виклики часу, зокрема дати собі раду з територіальними конфліктами, притаманний суспільній думці Сходу. Відомий індійський політолог

⁴² Haas L. The Uniting Europe: Political, social and economic forces. – Stanford, 1968. – P.XI.

⁴³ Цит. за: Смирнов А.Н. Испытание євроскептицизмом: кризис европейской интеграции в зеркале консерватизма // Полития (Москва). – 2013. – № 4. – С. 49-66.

Раджа Мохан зазначає, що хоча Європа «не перестає читати Азії лекції про достоїнства регіоналізму», тепер вона сама, схоже, неспроможна впоратися зі своїми проблемами регіональної безпеки. На його думку, якщо Європа у зв'язку з кризою в Україні не зуміє використати свої вже значні стратегічні активи і подати потужний приклад інституційного регіоналізму, здатний слугувати моделлю для врегулювання конфліктів в інших країнах, «ЄС, як украй складно влаштований паперовий тигр, більше не буде привабливим»⁴⁴.

Останнім часом у наукових дискурсах дедалі ширше використовується поняття «культурний регіоналізм». Як культурний феномен регіоналізм розглядають географи; терміном «культурний регіоналізм» ними здебільшого позначається своєрідність і самобутність регіональних співтовариств людей, зумовлена як об'єктивними факторами, так і суб'єктивним («рефлексивним») сприйняттям певної території. Суб'єктивний («перцепційний») пласт у цій двоєдиній конструкції значною мірою зумовлює особливості регіональної самосвідомості і поведінкові стереотипи. Регіональна ідентичність виступає як похідна від ступеня закоріненості того чи іншого типу культури. Те, що в одних і тих самих групах людей можуть легко уживатися різні модуси ідентифікаційних настанов, легше за все пояснити саме впливом культурних традицій.

Нові підходи до концептуалізації регіоналізму запропоновані постмодерністами. У руслі постмодерністських підходів регіоналізм набуває вигляду соціальної рефлексії, яка відштовхується від домінуючих «тут і тепер» (але здатних до видозмін під впливом взаємної адаптації) уявлень про ідентичність та відчуття територіальної спільності. Регіоналізм виступає при цьому не лише як сконструйоване, але як уявлене явище, яке, однак, тісно вмонтоване у наявний соціально-політичний контекст. Дехто з дослідників-постмодерністів взагалі вважає регіон і регіональну культуру поняттями, позбавленими практичного значення. Але, як правило, навіть у таких негативістських побудовах міститься наголос на методологічному значенні цих понять для історичних досліджень, а також на символічних можливостях атрибування явищ чи груп.

Регіоналізм, отже, здатен виступати у багатьох, доволі відмінних, іпостасях. В усякому разі, той зміст, який вкладався у це поняття до недавня, уже зазнав істотної трансформації. Сучасні трактування поняття «регіоналізм» акцентують на його націленості на практичне використання тих можливостей і переваг, які випливають із природного, просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів, і уникають популярних у свій час негативних оцінок регіоналізму як тенденції ставити інтереси того чи іншого регіону вище за інтереси єдиного цілого. Зміцнюються позиції прихильників когнітивного підходу, які вбачають у регіоналізмі різновид соціальної

⁴⁴ *Пертес В.* Європа в багатополярному світі // *День*. – 2014. – 17 червня.

рефлексії, яка базується на переважаючих у суспільстві на даний момент уявленнях щодо ідентичності та територіальної спільності.

У сучасному баченні регіоналізм постає як природний, органічний принцип територіальної організації і як риса, притаманна усім типам сучасних суспільств, незалежно від їхнього рівня розвитку чи особливостей політичних структур. Він може виступати як політичний курс чи сукупність політичних курсів, як ідеологія чи як засіб захисту інтересів периферійних територій. Якщо держава адекватно реагує на ці потреби, регіоналізм не набирає якихось дисоціативних форм. Якщо ж інтереси регіонів не беруться до уваги, регіоналізм може існувати у латентній формі і виявлятися у різних протестних настроях. У будь-якому разі регіоналізм виступає ініціатором центрів регіонального тягіння, які стимулюють децентралізаційні тенденції у політиці влади.

Внутрідержавний і наддержавний регіоналізм різняться настільки, що їх прийнято визначати як два різні типи, що мають різне походження й різну природу. Внутрідержавний регіоналізм якнайтісніше пов'язаний з етнічним чинником; йдеться про особливості співіснування різних етнічних спільнот чи субетнічних груп в межах однієї держави. Але головним у його появі вважають наявність специфіки в освоєнні певного природного середовища і створенні відповідного йому господарського укладу, спеціалізації регіону в рамках систем поділу праці, що історично склалися, а також особливостей соціонормативної культури. З регіоналізмом цього типу зазвичай пов'язуються надії на забезпечення здійснення децентралізації у такий спосіб, щоб вона сприяла оптимізації соціального розвитку територій і активізації систем місцевого самоврядування. Наддержавний регіоналізм здебільшого має політичне підґрунтя – це насамперед форма координації зусиль у формуванні нових рівнів піраміди міжнародних відносин. Особливого значення при цьому набуває проблема розширення політико-правового простору, здатного забезпечити ефективність нових форм співпраці.

Доволі часто розширене тлумачення поняття «регіоналізм» по суті зводить його зміст до регіональної політики. У «Короткому Оксфордському політичному словнику» міститься, приміром, таке його роз'яснення: «практика регіонального врядування або віра в таке врядування»⁴⁵. Цим поняттям позначають і стан, і процес, і політичний курс та ідеологію, і принцип територіальної організації й прагнення до його зруйнування.

Реалії нового регіоналізму неможливо зрозуміти поза дискурсивним контекстом. Не випадково доволі широкий резонанс дістали концепція «винайдення» (*invention*) нових форм регіоналізму, «транснаціональної демократії», «розкріпачення територіальності» тощо. У контексті «стиснення часу-простору» часто розглядається транскордонне співробітництво.

⁴⁵ Короткий Оксфордський політичний словник. – К., 2006. – С. 586.

Запропоновані А. Паасі, Д. Ньюменом, П.Тейлором та іншими дослідниками моделі взаємозв'язків між кордонами та ієрархією територіальних ідентичностей відкрили шлях до дослідження кордонів як соціальних конструктів і відповідних символів. Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця (*sense of place*) та вкоріненістю (*rootedness*), а також прив'язаністю до місця (*attachment to place*). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів територіальних ідентичностей – ідентифікації з місцем (*place-identity*), локальних ідентичностей (*local identity*), регіональних ідентичностей (*regional identity*), ідентифікації із середовищем (*environmental identity*) чи з місцем проживання (*settlement identity*). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, яка трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій⁴⁶.

Помітним прогресом у кордонознавстві став вихід географії у суміжні сфери наукового знання – культурну антропологію, історію, соціологію. Зародження і розвиток неklasичних наукових методів дали потужний поштовх розвитку культурної географії й антропогеографії; широке використання поняття ландшафту стимулювало оформлення імажинальної географії. На початку ХХІ століття різко актуалізувалися проблеми регіональної ідентичності й регіональної (просторової) міфології. Формується, за визначенням російського географа й культуролога Дмитра Замятіна, спільне гуманітрано-географічне концептуальне поле, в якому органічно співіснують різні відгалуження культурної антропології, культурології, політології, історії (особливо регіональної й локальної), літературознавства, комплексного містознавства й регіонаознавства. У перехідній ментальній зоні, на стику науки, філософії й мистецтва формуються гібридні художньо-дослідницькі напрями, провідне місце серед яких належить метагеографії⁴⁷.

Актуалізація проблем простору, територій, локальних ідентичностей на рубежі тисячоліть відбулася під безпосереднім тиском «ментальної картографії» – образне мислення, яке дістало належне когнітивне пояснення, продемонструвало наявність власної синергії з потужним соціокультурним ефектом. Уявлені світи із притаманними їм правилами, нормами, дискурсивними зразками поставили поняття *співпросторовості* в один ряд з поняттям *сучасності*,

⁴⁶ Докладніше див.: Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 108-114.

⁴⁷ Замятин Д.Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. – С. 126-138; його ж: Метагеографические оси Евразии // Полис. – 2010. – № 4. – С. 22-47.

незмірно розширивши простір міжцивілізаційного діалогу. У баченні Замятіна проблематика геопростору і геопросторового уявлення змушує, зобов'язує представляти цивілізації ключовими образами, «чия символіка, семіотика, феноменологія може достатньо серйозною мірою спиратися на онтологічно витлумачений цивілізаційний статус місця, території, ландшафту». «По суті справи, у контексті процесів глобалізації/глокалізації/регіоналізації, хоч як би до них ставитися – країна, регіон, територія можуть існувати і дуже часто фактично уже існують у різноманітних комунікативних і комунікаційних полях як потужні чи слабкі, складні чи прості, широкі чи спеціалізовані віртуальні образи, від просування, розвитку, формування яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території»⁴⁸.

Донедавна, у такому ж, доволі нейтральному у політичному відношенні ключі, говорилося і про вітчизняні підходи в осмисленні територіальності, зокрема, про концептуалізацію історичної регіоналістики на ґрунті синтезу історико-генетичних, географічних, культурологічних та інших сучасних методик. В.Литвин вбачає у виділенні в окремий науковий напрям (чи субдисципліну) історичної регіоналістики знакову подію в системі вітчизняного історичного знання. Йдеться не лише про додаткові можливості вивчення України у «горизонтальному» вимірі, але й про принципову зміну «кута зору» – притаманний історичному баченню пріоритет соціального часу й хронологічних ракурсів органічно доповнюється підвищеною увагою до соціального простору і запозичених із природничих наук хорологічних підходів⁴⁹.

За два десятиріччя пройдено дистанцію від описово-фактографічної констатації регіональних відмінностей до вдумливого аналізу багатомірності й суперечливості процесів і явищ, створюваних дихотомією глобального й локального. На наших очах сформувалося нове міждисциплінарне предметне поле, в рамках якого стало можливим простеження взаємодії глобального і локального і у внутрідержавних аспектах, і у міждержавних контактах. Регіоналістика виявилася саме тим зручним плацдармом, на якому концептуалізація регіоналізму відбувається у параметрах геокультури та соціотрансформаційних реалій.

На жаль, події кінця 2013 – 2014 рр., позначені небаченим зростанням суспільного протистояння на базі ціннісних незбігів та геополітичних втручань іззовні, змусили науковців значною мірою змінити ракурс соціальної діагностики, звернувши особливу увагу на

⁴⁸ *Замятин Д.* Геоспациализм и сопространственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // *Ейдос*. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 489-508.

⁴⁹ *Литвин В.* Передмова // *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика. Навчальний посібник. – К., 2014. – С. 10.

джерела конфліктності і засоби її мінімізації. Довелося поступово відходити від спрощених уявлень про загрози територіальній цілісності держави (які миттєво реалізувалися у втраті Криму, сподіваємось, тимчасовій). Виявилися відчутні вади наукової й політичної мови, спричинені традиційною неувагою соціогуманітаристики до теорії понять; у політичних і навколонаукових дискусіях у дивовижній суміші почали використовуватися поняття «федералізм», «сепаратизм», «тероризм» тощо. З'ясувалося, що сепаратизм як ідеологію і політичну практику ми поспішно «списали в архів» після того, як у середині 90-х рр. минулого століття владі вдалося справитися з його відкритими проявами. Політичний ландшафт України неймовірно ускладнили як спроби політичних маргіналів відродити ідею орієнтованих на сусідню державу місцевих «республік», так і невірні дії тимчасової київської влади, що зробила ставку на силовий сценарій розв'язання складної проблеми. Про сепаратизм (а отже, і про регіоналізм) в українському контексті сьогодні уже неможливо говорити у відриві від українонапруженої геополітичної ситуації у світі.

Сказане ніякою мірою не означає, що у дослідженні різноманітних проявів регіоналізму в Україні можна зробити паузу, щоб дочекатися результатів суспільних змін. Навпаки, ситуація вимагає подвоєння і потроєння дослідницьких зусиль, як у розробці теорій регіоналізму, так і особливо в аналізі його практичних проявів. На перший план виходить дослідження регіональних ідентичностей і особливостей ментальності населення різних частин України. Насамперед належить з'ясувати, чому в кінцевому рахунку виявилася малоефективною та величезна робота, яка велася у напрямі прояснення соціокультурної гетерогенності країни, стосунків по лінії «Схід – Захід», поведінкових стереотипів у регіональному розрізі. Потрібні не лише оновлені методики опитувань, але й принципово нові методологічні підходи до аналізу регіональної специфічності. Онтологічний має передбачати розгляд регіону як форми буття людини – з особливим акцентом на специфічності географічного середовища, заселення території і її освоєння. Типи поселень, особливості забудови, форми господарювання чимало скажуть вдумливому досліднику про характер соціальних відносин і специфіку світовідчуття членів регіональної спільноти. Функціональний підхід повинен фокусувати увагу на особливостях управління і функціях владних структур: регулятивній, аксіологічній (формування ціннісних систем), символічній, комунікативній тощо.

Зрозуміло, що в ситуації, яка склалася на кінець 2014 р., проекти децентралізації заслуговують на всебічне обговорення, хоч навряд чи варто бачити в них панацею від безлічі негараздів, перед лицем яких опинилася країна. Не так вже й складно запропонувати схему особливостей місцевого самоврядування для певного регіону – значно складніше знайти консенсус у суспільстві щодо такого розвитку подій. Влада

має запропонувати соціуму такі проекти децентралізації, які б задовольнили усі регіони. Вони мають пройти стадію широкого громадського обговорення з тим, щоб уникнути як надмірного радикалізму, так і мінімалізму у пропонованих змінах. Очевидно, що будь-які проекти федералізації сьогодні не на часі, але варто вивчити зарубіжний досвід тих проміжних між унітаризмом і федералізмом форм державного устрою, які вже реалізовані в Італії та інших країнах Європи. Не йдеться, зрозуміло, про будь-які прямі запозичення – лише про те, що сучасні теорії регіоналізму достатньою мірою гнучкі для того, щоб у процесі реформування будь-який регіон не відчув себе ущемленим.

Новий погляд на регіоналізм як на самоструктурування суспільства на основі внутрішнього плюралізму його територіальних одиниць поєднує в собі як тенденції протистояння уніфікації і надмірній централізації, так і пошук нових, більш ефективних форм управління. Він створює умови для раціонального використання ресурсів і поділу компетенцій влади. Але він же, загострюючи відчуття етнічної самосвідомості й стимулюючи відповідні форми політичної активності, здатен створювати нові ситуації протистояння і примножувати конфліктогенні чинники. Очевидно, що тривале зволікання владних структур України з проведенням давно назрілих реформ адміністративно-територіального устрою й місцевого самоврядування дало той неймовірний спалах протестних настроїв, який поставив країну на грань соціальної деструкції і ще довго відлунюватиме посиленням конфліктогенності то в одному, то в іншому регіоні.

Сьогодні проблема регіоналізму в Україні не зводиться до проявів дезінтеграції економічного й політичного простору і тим більше – до територіального чи етносепаратизму. Значно більшою мірою вона співвідноситься із пошуком якісно нових форм і рівнів суспільної інтеграції, творенням нової системи образів світу і культурних комунікацій. Пострадянський регіоналізм часто характеризують як перехідну культурно-ментальну матрицю, як просторову модель і відповідну логіку соціальної самоідентифікації на основі усвідомлення індивідом власної належності до регіональної соціокультурної групи. Усвідомлена у такий спосіб групова належність набуває рис колективної суб'єктності (регіонального співтовариства). Якщо йдеться про характер і динаміку пострадянського регіоналізму як соціокультурного явища, то його найдоцільніше представляти як спонтанний, нестримний, у чомусь деструктивний, але життєвий процес виходу з радянського політичного простору і водночас – як унікальний процес самоорганізації й формування нового регіонального світосприйняття.

Під впливом процесів глобалізації на міждисциплінарних стиках з'явилося чимало нових тематичних напрямів, які істотно розширюють предметне поле регіоналістики. Йдеться насамперед про т.зв. критичну геополітику, яка фокусує увагу на різних аспектах міжнародної, національної, соціальної безпеки. Осмислення реальних і уявних за-

гроз, шкоди від конструювання «образу ворога» потребує специфічних безпекових дискурсів, базованих на принципах толерантності. У цьому ж руслі вибудовує свої пріоритети культурно-політична географія, інтереси якої сфокусовані навколо проблем політичної й етно-політичної культури. У зв'язку з активізацією конфліктогенних чинників, у тому числі територіальних претензій одних держав до інших, особливого значення набуває нова географія кордонів (лімологія), що вже має і своє історичне відгалуження. Можна говорити і про географію тероризму, яка набула виразних обрисів у зв'язку із загостренням на рубежі тисячоліть міждержавних та міжетнічних конфліктів.

Переосмислена під таким кутом зору історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямам науки про простір та його членування. Змінюється кут зору на співвідношення загального й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та часткового й «периферійного» (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь другого.

Сьогодні ніхто не в змозі передбачити, який напрям розвитку глобалізаційних процесів кінець кінцем виявиться домінантним – інтеграція відмінностей (М.Арчер), конкуренція цивілізацій (С.Гантінгтон), гібридизація різних культур (Ж.П'єтерс) чи складне переплетення локального з глобальним (Р.Робертсон). Очевидно, що зусилля фахівців і надалі зосереджуватимуться на пошуку саме тих закономірностей глобалізації, які відкривають перед людством нові обрії. Але надзвичайно важливо бачити складність і неоднозначність взаємодії процесів глобалізації й регіоналізації і рахуватися з неминучим поглибленням фрагментації соціальної дійсності. «Світ нових світів», який формується навколо нас, навряд чи буде комфортним для усіх – надто багато нових гравців на світовій арені пильнують свої інтереси. Конкуренція загострюється, з'являються нові соціальні мегатехнології. Перед тими, хто відставатиме, неминуче замаячать привиди «вторинної архаїзації» чи маргіналізації. Висока місія регіональної науки – підтримувати у суспільстві і в міжнародних відносинах той «баланс рівноваги», який забезпечуватиме поступальний розвиток і запобігатиме будь-яким деструктивним проявам.